

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתבי-עת לחקר הספר העברי

חוברת א

סיון תשל"ה

תוכן העניינים

- א. גרוסמן · רבי יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"
נ. אלוני · שתי רשימות ספרים לרושם אחד במאה ה-13
א. קופפר · תרגום עתיק של פירוש הרמב"ם למשנת "חלק"
ש.ז. הבלין · על כתבי-יד אחד שנחלק
ד. תמר · לבירור זמן חיבורם של ספרי ר"א גאליקו ור"ש די אוזידא
י. מיזליש · נוספות לדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרנטו
י. מהלמן · ח"י ספרים עבריים ודפים בודדים
א. יערי (ז"ל) · הדפוס העברי באוסטרהא
ח. ליברמן · לתולדות הדפוס העברי בפולין-רוסיה
א. רובינשטיין · הספר "ליקוטי תפילות", גלגולי כתיבה והדפסה
א. הלוי שישא · ספר "מועדי יי וקריאי מועד", ירושלים תר"ג-תר"ד
י. שפיגל · עדויות על ספרי דפוס בלתי ידועים

העורך: ישראל תא-שמע

אברהם רובינשטיין

הס' „ליקוטי תפילות“, גלגולי כתיבה והדפסה

א. ייסוד התפילות ועסק ההדפסה.

(1) עוד בחיי ר' נחמן השתקק ר' נתן להשתקע בברסלב, כדי להמצא דרך קבע במחיצת רבו. אך ביטל רצונו בפני רצון אשתו, שלא נאותה לעקור מנעמירוב. רעיון ההעברה ירד ממילא מן הפרק בצאת ר' נחמן לאומאן ובוטל לגמרי עם פטירתו. ברם, בעקבות שתי שריפות גדולות, שפרצו בנעמירוב בחג השבועות תקע"א ומיד לאחריו, שבהן עלה באש רוב העיר ככולה ובית מגוריו של ר' נתן בכלל זה ואף היו קרבנות בנפש, שינתה האשה את טעמה והיא שהעלתה את התביעה להסתלק ממקום הפורענות ולקבוע את דירתם בברסלב. ההעברה יצאה מיד לפועל (ולמחרת היום פרצה בנעמירוב שריפה שלישית) ובתקופת ישיבתו בברסלב, ולדעת ר' נתן: בזכות ישיבתו זאת, עלה בידו להדפיס את ספרי רבו, לקרב אנשים לאמיתת דרכו, לכתוב ולהדפיס את התפילות. „כי רוב כל עסקי בהשארתי הק', שזיכני הש"י להדפיס ספריו הק', ולקרב אנשים לאמיתת דרכיו ולכתוב ולהדפיס התפלות הק' וכו' וכו', ה"י ע"י ישיבתי פה בעזר"ה"¹.

מאז עסק ר' נתן וטרח כל ימיו למען הנצחת רבו — השארתי — מעין קיום נוכחות. לא רק בדורו אלא גם בדורות הבאים. תוך תחושה חריפה של יעוד, הקדיש ר' נתן את כל חייו לחסידות ברסלב, לארגונה, לגיבוש תורתה ולעשיית נפשות למענה. ובהיותו מחונן בכשרון ספרותי רב ומצוייד בכלים ארגוניים מעולים, שיתף את עצמו במפעלו הספרותי של ר' נחמן, הן בהעתקה, בכתיבה ובעיבוד והן בהדפסה ובהפצה. על רקע זה צמחו כתבי ר' נתן, שעיקרם עיבודים ספרותיים מדברי הרב או זכרונות ממגעיו עמו. אך תנאים חיצוניים קשים הכבידו על פעילותו הספרותית ומכשולים רבים לאין ספור, „מניעות" בלשונו, עמדו בדרכו ב„עסק ההדפסה". ספק, אם היה עולה בידו להתגבר על „המניעות כחומות ברזל ודלתי נחושת ממש", לולא זכר את שלימדו רבו, „שאין מניעה בעולם כלל ושהעיקר הוא הרצון והחשק והכסופין וכו'"².

באותו קיץ (תקע"א) עסק ר' נתן בהדפסת הספרים „ליקוטי מוהר"ן תנינא", „ס' הא"ב" — הוא „ספר המדות" — ו„קיצור ליקוטי מוהר"ן", כולם במאהלוב, ולקראת ראש השנה תקע"ב יכול היה להביא ספרים אלה לאומאן, שם נתקבצו אנ"ש לראשונה אחר הסתלקות הרבי. אך חלפו עוד שנים מספר, עד שהחל בחיבור התפילות ובהדפסתן.

„עסק ההדפסה" וכן הטיפול בעזבונו ר' נחמן גרמו לר' נתן טרחות גדולות ושלטולי דרכים רבים. רק לאחר גמר ההדפסה, החל „ליישב את עצמו", אך טרם מצא מרגוע

1. ימי מהר"ג"ת ח"א, בני ברק תשס"ו, דף נ. 2. שם, דף מו.

לנפשו. בניגוד למצבו בנעמירוב, שם התגורר בנחות בבית אביו־זקנו, גר בברסלב בשכירות ונאלץ להטלטל מדירה לדירה. במיוחד סבל מהעדר חדר מיוחד, בו יוכל לקיים התבודדות, לרכז מאזינים לתורת רבו ולהעלות על הכתב את דבריו. "ועיקר גדול עוצם היסורים שלי בזה — רשם באותם הימים בזכרונותיו — שהגיעו עד הנפש ה' מחמת שלא ה' לי שום חדר מיוחד... אך איש כמוני בוודאי ה' צריך חדר מיוחד"³.

לאחר מאמצים רבים עלה בידו להתגבר על כל "המניעות" ובין יום־הכיפורים לחג הסוכות שנת תקע"ד נכנס לדירה משלו וכעבור זמן בנה לו שם חדר לעצמו — רוחח לו.

"הנה בבית זה נתייסדו התפלות הקדושים ברוב חסדו ונפלאותיו"⁴.

(2) אך "ייסוד" התפילות כיצד?

זוהי סוגיא מורכבת, המחייבת בירור יסודי. בדיון הביבליוגרפי נצטמצם על־כרחנו בהערות מעטות, ככל שהדבר הכרחי לנושא המתברר כאן.

ברור, שהכתוב מדבר ביצירות חדשות. בתפילות שאינן מעוגנות בסדר התפילות הנהוג ומקובל מדורי דורות. ועל כך יצא קיצפם של המתנגדים לברסלב, לאמור: מי שם את ר' נתן לחבר תפילות חדשות, כלום חננו ד' ברוח הקודש? הטענה משתמעת מדברי ר' נתן בהקדמה ל'ס', "ליקוטי תפלות", בה הוא אומר דברים להגנתו ולהצדקת מעשיו. לא נפלאות היא לחבר תפילות חדשות, כי כבר קדמוהו כמה וכמה "גדולים וקטנים". וגם בימינו נתחברו תפילות חדשות. גם כל הפיוטים, הסליחות והזמירות רובם ככולם לא נתחברו ע"י הקדמונים, הנביאים, התנאים ובעלי רוח הקודש, כי אם ע"י "האחרונים", שחיו זמן רב לאחר שפסקה רוח הקודש מישראל. נמצא, שאין כל איסור לחבר תפילות אפילו על מי שאינו במדרגת בני עלייה.

זוהי, כמובן, תשובה לשואלים, למקשים בחוץ שפניהם לקיטרוג. אך ההסבר לאנ"ש היה שונה בהחלט. הם המתנגדים שואלים אם יש בהתפלות רוח"ק ובאמת הם גבוהים מרוה"ק, כי הם נמשכים משער החמשים"⁵. אך גם בהקדמה ל'ס', "ליקוטי תפילות": "כל תפילות אלו, ממקום קדוש יתהלכו, נובעים ויוצאין ממעין קדוש היוצא מבית ה'".

ברם, אין זה אלא מרכיב אחד של הבעייה. שכן לפנינו סוג תפילות, שאין לו אח ורע בליטורגיה היהודית. אלה תפילות שעובדו מתוך תורות, שהשמיע ר' נחמן ושקובצו בשני הספרים "ליקוטי מוהר"ן" ו"ליקוטי מוהר"ן תנינא". ונשאלת השאלה: הכיצד מתגלגלת "תורה" ונעשית "תפילה"?

רבינו ז"ל, פותח ר' נתן את ההקדמה ל'ס', "ליקוטי תפילות", הזוהיר אותנו כמה פעמים, בכמה מיני לשונות, לעשות מהתורות תפילות. אמנם לא ביאר העניין היטב, איך היתה כוונתו בזה. אך מכלל דבריו ניתן היה להבין למה נתכווין. מסביר ר' נתן: היה זה רצונו של ר' נחמן להביא את ה"תורה" לכלל "מעשה". היינו, שהמעין בתורה מן התורות שיצאה מפיו ישתדל להבין כוונת כל הנאמר בה, הלכה למעשה, כדי לשמור, לעשות ולקיים. עליו להרהר בדבר גדול הפער שבינו ובין

3. ימי מהר"ת ח"א, דף נ—נא. 4. שם, דף נד.

5. אברהם בר' נחמן ממולטשין (חזן), ס' כוכבי אור, ירושלים תשל"ב, דף עז ס" כה.

הכולל בתורה, לעורר בקרבו את החפץ להשלים ולתקן את החסר ולשפוך שיחו לפני האלהים שיזכה להגיע לתיקון הנדרש. — הרי התפילה מתגלגלת מן התורה. בעצם, הצביע ר' נחמן עצמו על דרך זו. בתורה „בחצוצרות וקול שופר” אמר: „כי צריך כל אדם לומר לא נברא העולם אלא בשבילי (סנהדרין לו), נמצא אם העולם נברא בשבילי צריך אני לראות ולעיין בכל עת בתיקון העולם, ולמלאות חסרון העולם, להתפלל בעבורם”⁶. ור' נתן מספר: כאשר דיבר ר' נחמן עם אנשים מאנשיו לענין התפילה והורה לעשות מהתורות תפילות, תפס לדוגמא תורה זו. „כי כ”א מחויב לומר כל העולם לא נברא אלא בשבילי ולהתפלל על חסרון העולם, ולידע אם הוא קודם גז”ד או לאחר גז”ד, וא”כ עתה יסתכל על עצמו כמה הוא רחוק מכל זה, יתפלל ויעתיר להשי”ת שיזכה להגיע לכל זה. ושאלו אותו אז, כי אין זה צריך לנו עכשיו, כי אנו רחוקים עכשיו מלהתפלל על זה, לפי מדרגותינו עכשיו, השיב להם, הלא ישמעו אזניכם מה שפיכם מדבר בהתורה הזאת, כי הלא מבואר כאן, שכל אדם מחוייב לומר כל העולם לא נברא אלא בשבילי, ואם כן החוב מוטל על כ”א וא’ בהכרח ואינו יכול לפטור עצמו מזה וכו’. כדברים האלה נשמע מפיו הקדוש ז”ל בעצמו”⁷. עד כאן בהקדמה ל”ליקוטי תפילות”.

משמע, אל לו לאדם להסתגר בד’ אמות שלו. עליו לראות את בעיות העולם כבעיות האישיות שלו, לשאת בקרבו את סבל החסר ולטיול על עצמו את תפקיד התיקון. הודעות זאת תביאנה לחתור ולשאוף, בעת ובעונה אחת, לתיקונו של עולם ולשלימותו שלו עצמו. חפץ זה יבטא בשיח עם הבורא, בתפילה. וזוהי חובת גברא, המוטלת על כל אדם ואדם. וכל יום שעתה.

מסתבר איפוא, ש”ייסוד” התפילות הוא תהליך מורכב, ששלביו העיקריים הם: עיון ב”תורה” והעמקה בתוכנה; עשיית חשבון-נפש, מה רב המרחק בינינו ובין הדברים הגנויים באותה ”תורה”; הבעת תחנונים, היא התפילה, שד’ ירחם עלינו ויזכנו לקיים כל הנאמר ב”תורה” זו, והשלב האחרון: הניסוח בכתב. ר’ נתן מביא בשם ר’ נחמן, כי הזוכה ותפילתו סדורה, רצוי להעלותה על הכתב, למען יוכל לאומרה שנית.

כך „נתייסוד” התפילות של ר’ נתן, כשהן צמודות לתורות ששמע מפי רבו ר’ נחמן. תורה ותורה ותפילה שלה. תחילה כתב אותן בלשון יחיד, שהרי נועדו לשימוש האישי בלבד. אחר-כך החל להעתיקן ללשון רבים „בלשון כלליות”, כדי לשוותם לכל נפש לפי מדרגתה. לאו כל אחד בקי כלי-כך בדברי רבינו ז”ל, עד שיוכל לעשות מהתורות תפילות. אך ברור לו, שכל החסר לאדם בענין עבודת השם יכול הוא לגלות בתפילות הללו שהוא ייסד, ולמצוא בהן ביטוי למבוקשותיו, למאווייו. „כי אין שום תפילות בעולם שיוכל האדם למצוא א”ע בהם כמו באלו התפילות המדברים מכל המדות ומכל הדברים שבעולם”. ולבנו יצחק הוא כותב במכתב מיום ו עש”ק פ’ ויגש תקפ”ה: „אך כל מה שחסר לך הכל כאשר לכל תמצא בספרי רבינו ז”ל ובהתפילות ובהחידושין שחנני ה’ אשר בידך”⁷.

במכתב, שכתב כעשרים שנה לאחר הדפסת הקונטרס הראשון של „ליקוטי תפילות”,

6. ליקוטי מוהר”ן תנינא, סי’ ה. התורה נאמרה בראש השנה תקס”ג, כאשר „נשמע בעולם שרוצין לגזור כמה גזירות שקורין פונקטין”. עיין חיי מוהר”ן, לעמבערג 1874, דף ב סי’ א.

7. עלים לתרופה, ברדיטשוב תרנ”ו, סי’ רעב.

חזור ר' נתן לצורך לעשות מן התורות תפילות ומגלה בהן פנים חדשות, נוסף על הנאמר כבר לשבחן. „והעיקר לעשות מהתורות תפלות לבקש בכל יום ולפרש שיחתו לפניו ית' ע"פ איזה תורה שילמוד בספריו הקדושים שבכולם יכולים למצוא את עצמו בכל יום, אהה ה' מתי נזכה לזה, כי כל ימינו פורחים והולכים כצל עובר וכענן כלה וכרוח נושבת וכתלום יעוף וכו'. ואין לנו במה לתופסם ולהחזיקם שיהי' נשארים קיימים לנו שנחי' בהם לנצח כ"א ע"י תפלה ותחנונים והעיקר ע"פ הדרך הקדוש הזה שהוא ישן חדרש מאד שהוא לעשות מהתורות תפלות כנ"ל. וכל אחד רחוק בעיני עצמו מזה, ובאמת אינו כן, כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו”⁸.

התפילות שנעשו מן התורות, לא זו בלבד, שהן עונות על צרכי האדם — והכוונה לצרכים הרוחניים הנפשיים — לפי הסיטואציה האישית שלו מדי יום ביומו, אלא שדרכן הוא פורץ אל הנצחיות, הרחק הרחק מעבר לקונקרטי החולף, בו הוא נתון בשעת אמירתן.

לא לנו לדון במקום זה האם ובאיזו מידה מימש ר' נתן בתפילותיו מגמות אלו.⁹ אך בדין לציין, כי בצד אין־סוף חזרות, — וחזרות הן סימן־היכר לכל ילקוטי תפילות — ואריכות דברים, נבחין בקטעים בעלי עוצמה רגשית רבה וכווח פיוטי גדול, המבטאים מאוויי אנוש בתחומי הפרטייהאישית והכלל־אנושי כאחד, ומביעים געגועים עמוקים לקירבה לאלוהות.

הרי דוגמא מ„ליקוטי תפלות” ח"ב סי' ד :

„יהי רצון מלפניך — — —

שתבטל מלחמות ושפיכות דמים מן העולם

ותמשיך שלום גדול ונפלא בעולם

ולא ישאו עוד גוי אל גוי חרב

ואל ילמדו עוד מלחמה.

רק יכירו וידעו כל יושבי תבל האמת לאמיתו

אשר לא באנו לזה העולם בשביל ריב ומחלוקת ח"ו

ולא בשביל שנאה וקנאה וקינתור (!) ושפיכות דמים ח"ו.

רק באנו לעולם

כדי להכיר ולדעת אותך

תתברך לנצח. — —

ותתן הגשם והמטר בעתו ובזמנו

ולא תעצור השמים מן המטר

בכל עת שהעולם צריכין לו. — —

וימלא כבודך את כל מוחינו ושכלינו ודעתינו ולבבינו — — —

ואהי' מרכבה לשכינת אלהותך

ולא אצא עוד מן הקדושה

אפילו כחוט השערה.

ולא אחשוב שום מחשבת חוץ, חס ושלום

8. סי' עלים לתרופה, סי' רנו.

9. כאן המקום להעיר, כי חוקרי החסידות, ואלה של חסידות ברסלב בכלל, לא נזקקו לר' נתן אלא בדרך אגב, לא תיארו את דמותו ולא ניתחו את כתביו.

רק אהי תמיד
 דבוק בך ובתורתך הקדושה
 עד שאזכה להכניס גם באחרים ידיעת אמיתת אלהותך
 להודיע לבני האדם גבורתך
 וכבוד הדר מלכותך.
 שאזכה להמשיך אלהותך
 לתוך מחסם ושכלם ולבבם"¹⁰.
 אך נשוב לעניננו.

(3) כאשר העתיק ר' נתן קצת מן התפילות ומסרן לקצת מן האנשים, הוטב הדבר בעיני המקבלים ואלה הפצירו בו להעתיק את הכל. אמנם, היו לו היסוסים רבים אם למלא רצון החברים החרדים לדבר ה', המתאים ומשתוקקים לתפילות אלו, — ואין הוא מגלה את סיבת ספקותיו — אך החליט להעתיק את כל התפילות ולזכות בהן את הרבים. „אם אמנם לבי הלך אנה ואנה בזה, עם כל זה מסרתי עצמי להשי"י לבד, וסמכתי עליו לבד, כרצונו יתברך הטוב וכרצון רבינו ז"ל כן אעשה" ואז גמר אומר „להעתיקם ולהדפיסם, להאירם על פני תבל, לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל" — מדבריו בהקדמה.

וזה סדר הדברים:

„בשנת תקע"ה התחילו התפלות להתייחד, בשנת תקע"ו נדפס הס' ספורי מעשיות, בשנת תקע"ז התחלתי למסור התפלות לאנ"ש להעתיקם לעצמם ולאמרם — — — וכן בשנת תקע"ח עסקתי בזה הרבה ואז בשנה הנ"ל מסרתי התפלה של היו"ד מזמורי תהלים שצוה הוא ז"ל לאומרם בשביל מקרה לילה ח"ו, ועל קברו הק' שנקרא תיקון הכללי"¹¹. כך נודעו התפילות ברבים עוד לפני שהועלו על מכבש הדפוס. אך לא רק אנ"ש בלבד קיבלו אותן. הן הגיעו גם לידי המתנגדים לחסידות ברסלב והדבר הגביר את המחלוקת, שקיימת היתה עוד בחיי ר' נחמן.

ברם, באותו זמן עוד לא נגש להדפסת התפילות. ככל הנראה, רצה תחילה להדפיס שנית את ספרי רבו וחתר לדפוס משלו, בביתו בברסלב. הוא לא סמך על מדפיסים מבתי-דפוס אחרים, שמלאכתם תהא נאמנה דייה. ואכן, בשנת תקע"ט החל לעסוק בהעמדת דפוס בביתו, כדי לחזור ולהדפיס את כתבי ר' נחמן בכמה תיקונים והשלמות וכן כדי לתקן את מה שעיוותו, לדבריו, המדפיסים בהוצאה הקודמת. אך הועמד בפני עיכובים, מניעות ו„מלחמות גדולות בזה".

ויותר משגילה על כך בזכרונותיו, כיסה בהם: „והנה כל מה שעבר עלי בענין הדפוס צריכין ע"ז חיבור גדול וא"א לבארו בכתב בשום אופן ובעזה"י בעזה"ב ידברו מזה הרבה הרבה"¹². אך גם מן המעט שהעלה על הכתב, ניתן להסיק על עיקר הקשיים, שבפניהם עמד והם: חסרון-כיס, מחלוקת מצד המתנגדים לחסידות ברסלב חשש מהשלטונות. אמנם, תחילה עלה בידו לקבץ מעשירי אנ"ש סכום כסף, תמורתו קנה מכבש. אותיות ומעט נייר. אך עד מהרה אפס הכסף וכן רבו המחלוקות והמניעות האחרות. ובמשך כל שנת תקע"ט ותק"ס לא הצליח להעמיד

10. ליקוטי תפילות, דפוס זאלקווי—לעמבערג (ס' 2, להלן); ובדפוסים הסטאנדארטיים: ח"ב ס' נג.

11. ימי מהרנ"ת ח"א, נה. 12. ימי מהרנ"ת ח"ב, ס' ו.

את הדפוס. כמה פעמים נסע על-פני המדינה, אך המעט שהשיג לא היה בו די להוצאות ההכרחיות. בשלהי שנת תק"פ נדרש עוד סכום כסף „בערך ריש אדומים ויותר ואין שום דרך הטבע לקבץ יחד אפילו שליש ורביע מזה הסך”¹³, כתב באותם הימים. גם פרנסתו היתה אז דחוקה ורצו עליו חובות כספיים כבדים. אף על פי כן, לא הניח את הרצון, גבר על המניעות והדפוס החל לפעול בס"ו בשבט שנת תקפ"א¹⁴.

ברם, חדשים אחדים לאחר מכן, אחרי פסח תקפ"א, נאלץ להפסיק את הדפסת „הספרים הגדולים” — הכוונה ל„ליקוטי מוהר"ן” ול„ליקוטי מוהר"ן תנינא” — מחמת המחסור בנייר. אז החליט להדפיס לעת-עתה „על נייר אחד” „ס' הא"ב”. בנו נתן לו מעות וההדפסה נתחדשה. ר' נתן כתב מחדש את שמות התנאים והאמוראים אשר לא נכללו בדפוס הראשון של „ספר המדות”. ומכאן, השינויים הרבים בין שני הדפוסים. לאחר-מכן, בהגיע הנייר, סיים את הדפסת הספרים „הגדולים והקטנים” והכל „בתיקונים נפלאים ובהוספות חדשות נפלאות המחיינן את הנפש”¹⁵. באותו זמן הפתיע אותו בנו שכנא והדפיס שלא בידיעתו את „תיקון הכללי”, שבסופו התפלה שחיבר ר' נתן ד"ה „אשירה לד' בחי"י”. ובוהו בעצם נפתחה הדפסת התפילות של ר' נתן, או בלשונו: „וזה הי' צמיחת הישועה של הדפסת התפלות”¹⁶. את הספרים הנדפסים הביא עמו ר' נתן לאומאן, לראש השנה תקפ"ב וחילקם בין אנ"ש.

בראשיתה של אותה שנה, היא שנת תקפ"ב, התחיל הבן שכנא להדפיס „בסוד” את כל התפילות. אין ר' נתן מכניס אותנו בסוד זה, אך אין ספק, כי הוא קשור בעובדא, שהדפוס נפתח בלי רשיון רשמי מצד השלטונות המוסמכים. ברם, לאחר כב תפילות הושבת הדפוס ממלאכתו. ושוב, אין ר' נתן מגלה בזכרונו את הסיבה לכך, בהסתפקו בציון העובדא, שהיו „מניעות”. וכה דבריו: „ואח"כ בשנת תקפ"ב בתחילתו התחיל בני הג"ל [שכנא] תיכף להדפיס כל התפילות, אך הי' מניעות עצומות מאד ולא נגמרו כי אם כ"ב תפלות. ובאותה השנה היא שנת תקפ"ב נסעתי לא"י”¹⁷.

אין כל הוכחה לכך, כי קיים קשר ישיר בין נסיעת ר' נתן לא"י ובין השבת הדפוס. קורותיה של אותה נסיעה מופלאה אין ענינה לכאן. אך מחמת השתזרותה במערכת התפילות של ר' נתן, הן בייסודן והן בהדפסתן, עלינו להקדיש לה תשומת-לב.

(4) מספר ר' נתן: „זה ימים רבים שיש לי כיסופים וגיגעועים והשתוקקות לא"י. ולמן היום אשר שמעתי מרבינו ז"ל התורות המדברים מעוצם קדושת א"י ומכולם מובן שכל קדושת איש הישראלי תלוי בא"י מאז ועד הנה אש תוקד בקרבי בוער כרשפי אש שלהבת יה לזכות לבא לא"י. ובפרט מעת ששמעתי התורה הנוראה ס'

13. שם, ס"ו יד.

14. על דפוסו ברסלב, עיין א. יערי, הדפוס העברי בברסלב, קרית ספר, י"ג, עמ' 528—532, תרצ"ו/ז; א. מ. הברמן, למאמרו של א. יערי [הג"ל], קרית ספר, י"ד, עמ' 127/8, תרצ"ז/ח; ג. שלום, אלה שמות, ירושלים, תרפ"ח; הנ"ל, הוספות והשלמות, קרית ספר, ו', תרפ"ט — תר"ץ.

15. ימי מהר"ת ח"ב, ס"ו יז, טו.

16. שם ח"א, דף גה. 17. שם, שם.

תיקונין¹⁸ — — — ואח"כ סמוך אחר שאמר התורה הנ"ל שאלתי אותך ז"ל מה כוונתכם בזה שאמרתם שהעיקר הוא א"י. וגער עלי וענה ואמר כוונתי כפשוטו את א"י הזאת עם אלו הבתים ואמר בל"א בזה"ל (איך מיין טאקי דאס א"י מיט די שטיבער מיט די הייזיר) היינו שכל כוונתו כפשוטו שצריך כל איש ישראל לבא לא"י הגשמי הנה שמיושב באלו הבתים והחצירות העומדים שם בצפת וטבריא ושאר מקומות בא"י — — — והנה מאז הבנתי שרצונו בפשיטות שנבא כולנו לא"י ומן אז והלאה נכספתי מאד להיות בא"י¹⁹. את התורה ט' תיקונין השמיע ר' נחמן בראש-השנה תקס"ה²⁰. אך כל עוד היה בחיים, נבצר מר' נתן להוציא לפועל את תשוקתו לבוא לא"י, כי קשתה עליו הפרידה מרבו. אבל גם אחר הסתלקות הרב לא ניתן לו הדבר, מחמת הכורח שראה לעצמו לטפל במורשתו הרחנית. "ראיתי שאיני רשאי לנסוע לא"י לקבוע דירתי שם מחמת כמה עסקים של זכות הרבים גדול מאד שאני צריך לעשות כאן בחו"ל, דהיינו בענין תורתו של רבינו ז"ל שזיכתי לכותבה ושאני צריך לכתוב עוד מה שאני זוכר עדיין להעתיק ולהדפיס וכו' וכו"²¹. ולנסוע על-מנת לחזור גם לא היה יכול, "לא היה לי פנאי אז וגם מחמת ריבוי ההוצאה ושאר מניעות"²². אולם מעת שכתב התפילה מהתורה ט' תיקונין²³, הרבה בתפילה שיוכה לבוא לא"י. לאחר-מכן כתב עוד כמה תפילות לבוא לא"י חשקו גבר עוד. וכשהצליח להקים את הדפוס, למד גזירה שווה לעצמו: כשם שזכה להתגבר על המניעות ולהעמיד את הדפוס, כן יזכה לגבור על המכשולים ולבוא לא"י. ואכן כך היה. ביום ה' כד טבת תקפ"ב יצא מביתו לאומאן, ומבלי שתיכנן זאת מראש, המשיך משם בדרכו לא"י. בארץ עשה בסך-הכל כחמשה שבועות²⁴, אך המסע כולו ארך כמעט שנה תמימה. הוא חזר לביתו ביום ה' פרש' וישלח תקפ"ג. כל אותה עת שבת הדפוס ורק לאחר שובו, המשיך בהדפסת התפילות.

אך לא מיד עם חזירתו מן הארץ נתחדשה ההדפסה, באשר דעתו לא היתה נתונה לכך. רק סמוך לראש השנה תקפ"ד החל לפעול לחידוש הדפוס. אחד מאנ"ש, "איש כשר וישר" שאת שמו אינו מזכיר, הרים תרומה כספית נכבדה לצורך חידוש הדפוס. ר' נתן התעמק אז במעלת התפילות, שעושין מהתורות, "ועי כל זה חיוקני הש"י עד אשר הוצאתי מחשבתי מכה אל הפועל ובשנת תקפ"ד הדפסתי את התפלות מס' ס"ה²⁵ עד סוף חלק ראשון וחלק שני עד סימן י"ד"²⁶, היינו מראשית התפילה כג עד אמצע תפילה ד בחלק שני.

עבודת ההדפסה בוצעה לא ע"י מדפיסים מן החוץ, רק ע"י אנ"ש, אותם לימד ר'

18. ליקוטי מוהר"ן, סי' כ.
19. ימי מהר"ת ח"ב, סי' ב. לאור האמור כאן, מזור הדבר, שכל מעשי ר' נתן בארץ הצטמצמו לבקורים ותפילות על קברות הקדושים.
20. חיי מוהר"ן דף ג סי' ט.
21. ימי מהר"ת ח"ב, סי' ג.
22. שם, שם.
23. ליקוטי תפלות ח"א סי' כ.
24. הוא נכנס לתחום א"י מצפון ביום ד פרש' שלח ויצא מן הארץ דרך חיפה ביום ד פרש' מטות תקפ"ב.
25. הכוונה לדף סה. התפילה כב, שבה הופסקה הדפסה, מסתיימת בדף סד.
26. ימי מהר"ת ח"א, דף נה.

נתן אומנות זו. אחד מהם, ר' מענדיל ממינקאוויץ, ידע מכבר את המלאכה. הם עסקו בהדפסה כל החורף „למען המצוה“²⁷.

פרטים נוספים על „עסק ההדפסה“ באותה תקופה ניתן ללמוד ממכתבי ר' נתן, שפורסמו בסי „עלים לתרופה“²⁸.

במכתב מיום ב' וישלח תקפ"ד מודיע ר' נתן לבנו יצחק, ששלח את ר' מענדיל לק' מינקאוויץ, כדי להביא משם את האותיות החסרות. הלה חזר „ובין היום ובין למחר נתחיל בשלום ב"ה להדפיסם“²⁹.

שלושה שבועות לאחר־מכן, ביום ג' ויגש תקפ"ד, מבשר ר' נתן בשמחה לבנו: „ודע בני חביבי שכבר נגמרו ת"ל חמשה פורימס³⁰ מהתפלות ועתה אנו עוסקים בפורים ששי — — — וכולם סרוידים מאד בהדפסה כי ידוע שאנו עוסקים בהדפוס בלי פועלים. רק ר' מענדיל ור' חיים נחום והנער יצחק יהושע, וגם בני הותיק מו"ה שכנא נ"י מסייע הרבה בכל פעם אבל לא בקביעות ע"כ נעשית המלאכה לאט לאט — גם יש מניעות הרבה מחמת הסרון כיס כידוע לך מזה“³¹. ר' נתן מבקש את בנו לזרוז את אנ"ש בקהילתו לשלוח לו מיד מתנת ידם הטובה, „כי א"א לעכב הדפוס ח"ו אפי' יום א"י, ושולח לו עלה אחד לדוגמא מהתפילות הנדפסות. יראו עיניך וישמח לבך“³².

ושוב, הפרעות והפסקות מאונס. במכתב מיום ה' פרש' בא תקפ"ד: כשחזר ביום א' שבע זה מאימאן, מצא הדפוס בטל ממלאכתו. מחמת שכלה צבע הדיו וצריך לקנות ולבשל שמן פשתן „ובעתים הללו אינו בנמצא כלל כ"א ביוקר גדול ופה אינו מצוי כלל גם כי אפס כסף והוכרח ר' מענדיל לנסוע לביתו [למינקאוויץ] ושם יקנה שמן הק' [1] ואי"ה בשבוע הבע"ל נחזור להתחיל לגמור הדפסת התפילות. ות"ל כבר נגמר עד סוף תפילה נ"ה“³³. ושוב חזר על בקשת ממון. „כי השעה דחוקה וא"א לבטל הדפוס אפי' יום אחד“. מתח רב מבצבץ מבין שורות אלה. אצה לו הדרך לר' נתן וחושש ליום עבודה אחר, שלא ילך לאיבוד. שמא מבשר לו ליבו את אשר עלול לקרות והוא ממהר לסיים את המלאכה, כדי לברך על המוגמר. וארבעה שבועות לאחר־מכן ביום ב' פרש' תרומה תקפ"ד הוא מודיע לבנו בשיעתי־רצון: „ודע בני שת"ל אנו עוסקים בדפוס, ובי"ה אשר כבר נגמרו ס"ב תפילות בעזרתו הגדולה“³⁴.

כך נמשכה העבודה עד לגמר תפילה צג, שהדפסתה נסתיימה. לפי הרשום בקולופון³⁵, ביום כא' לחדש אדר תקפ"ד. לאחר מכן, נמשכה ההדפסה, אך לא לזמן רב. נסתיים חלק א' מן התפילות וכשהגיעו לתפילה ד' בחלק שני, פרץ משבר, ששיתק את הדפוס לגמרי.

(5) בית הדפוס כברסלב פעל ללא רשיון מטעם המלכות. העובדא, כי הספרים שהופיעו שם אינם נושאים את שם ברסלב, היא הוכחה ברורה לכך. רשימות אחדות, שהותיר ר' נתן בזכרונותיו, מצביעות אף הן על הקשיים שנתקל בהם אצל השלטונות ביחס לדפוס.

27. שם, שם. 28. ברדיטשוב תרנ"ו. 29. עלים לתרופה, סי' רסט.
30. תבניות.
31. שם, סי' רע. 32. שם, שם.
33. שם, סי' רעא.
34. שם, רעב.
35. עיין להלן.

בראשית סיון שנת תקפ"ט, בזמן שר' נתן עסק בהכנת הדפוס הוא חזר מאומאן לברסלב, ונתבשר, „שהעבירו את האדון גארדניצע שהיה בברסלב וזה היה אצלי נס גדול לענין הדפוס כי אם היה זה הגארד' לא הייתי יכול להעמיד הדפוס וכבר שלחתי לשאול אותו ולא הסכים“³⁶. אך ספק, אם אכן היה זה נס גדול. שכן בידיעה מחדש אלול אותה שנה, בצד חסרון כיס המפריע להקמת הדפוס, הוא מוסר: „וגם שארי מניעות הרבה מאד מאד שהיו על ההדפסה מכל הצדדים מפחד הצענוור וכו' וכו'“³⁷. נמצא, שחרף העברתו של „האדון גארדניצע“ מברסלב, עדיין מתיירא ר' נתן מפני הרשות, אך הוא התגבר על המורא והחליט להתחיל בהדפסה. ואלה דבריו: „כשנתקבצנו על ר"ה תקפ"א באומאן לא פעלתי ג"כ כלום לגמור הדפוס אעפ"כ אח"כ כשבאתי לביתי עזר לי הש"ת והכניס מחשבות בלבי ונתן לי עצות נפלאות וכן לסבול ולהמתין לישועת ה' ולבלי לפחד משום דבר מגדול הפחדים שהפחידו עלי שהוא סכנה גדולה וכו' בפרט בין שונאים כאלה וכו' חסרון כיס הקשה מכולם“³⁸. „שונאים כאלה“, הכוונה, כמובן מאליו, למתנגדים לחסידי ברסלב, והזכרתם, תוך כדי דיבור, עם „הפחדים“ שהפחידו אותו והסכנה הגדולה, מעידה לדעתי, שלמתנגדי ברסלב יד בקשיים שהוערמו על ר' נתן בקשר לרשיון לדפוס. מכל מקום, ר' נתן לא נרתע, העמיד את הדפוס והחל בהדפסה. ואכן, עלה בידו לההדיר מחדש את ספרי רבו ולהדפיס את רובו הגדול של ס' התפילות. והנה את אשר יגור בא. בימי הפורים תקפ"ד פרצה מחלוקת גדולה בברסלב, שטיבה אינו ידוע לנו. הדברים נתגלגלו כך, שנמצאו מוסרים שהלשינו על הפעולה הבלתי-חוקית והתוצאה לא אחרה לבוא. השלטונות סגרו וחתמו את בית הדפוס על כל הכלים שבו. בצער מוסר ר' נתן את אשר קרה: „ועדיין היא חתומה וסגורה הש"י ירחם עלינו לפתחה מהרה ויצילני מכל מיני סכנות ופחדים בלי ריבוי הוצאות ממון ישראל“³⁹ ונזכה לחזור ולהדפיס בפרה סי' א' 40 בשלום — — — הדפוס סגרו ביום ו' עש"ק י"ט אדר ב' שנת ה'ת"ל [תקפ"ד] והי' לנו פחדים כי הייתי בסכנה גדולה והזכרתינו להוציא הרבה על שחדים ונשלח הדבר לקאמיניץ, והיינו בחשש סכנה זמן רב, עד שבחדש מנחם אב בת"ב אחר חצות הגיע התשובה מקאמיניץ שלא יניחו אותי להדפיס עד שאקבל רשיון מווילנא, וזה הי' לי לישועה והודיתי להש"י שעכ"פ נצלתי מחשש סכנה. ועתה אנו מקווים בכל עת שיגיע הרשיון מווילנא בעז"ה“⁴¹. אך תקותו לא נתאמתה.

עבר כל הקיץ ורק יום אחר יום-הכיפורים שנת תקפ"ה שחל להיות בשבת, נתקבלה תשובה מווילנא, שעליו לשלוח לשם „סך מועט“, כדי לקבל את הרשיון. הוא קיבץ בחופזה את המעות הדרושות ומיד ביום ג' בשבוע ההוא שלח את הכסף. בפאסט ראשון. אך ההבטחה לא נתמלאה. חלפה שנה תמימה וביום ה' כד תשרי — אסרו חג סוכות — תקפ"ו, לאחר שהדפוס היה חתום למעלה משנה ומחצית השנה,

36. ימי מהר"ג ח"ב, סי' יא.

37. ימי מהר"ג ח"ב, סי' יד.

38. שם, סי' טו.

39. הכוונה, שלא יאלצו להוציא ממון רב לדורונות.

40. הדגשה שלי. בניגוד למצב הקודם, שנאלץ לבצע את מלאכת ההדפסה בסתר, „בסוד“.

41. ימי מהר"ג ח"א, דף נה.

פתחו מטעם השלטונות את הבית שבו נמצא הדפוס, אבל הדפוס גופו נשאר חתום. אמנם, אור ליום ו פרש' ויגש הוא מבשר במכתב לר' נפתלי: „גם תדע שת"ל צמת קרן ישועה בענין בית הדפוס כי בחסדי ה' ונפלאותיו כבר הגיע אגרת מוילנא שבקרוב יתנו לי רשיון לטובה ויפתחו לי את הדפוס ונוכח להפיץ מעינותיו חוצה“⁴². אך למרבה הצער לא הגיע הרשיון.

ביום א' דסליחות תקפ"ו נסע לאומאן, כמנהגו מדי שנה בשנה בעונה זו. באותה נסיעה עורר אותו אחד מאנ"ש — שמו לא נמסר — להביא לגמר את הדפסת התפילות בדפוס אחר, שלא בברסלב. ר' נתן נטה לקבל את ההצעה ונגש להכנות הדרושות ובראש וראשונה לגיוס כספים. ובכל זאת, לבו לא היה שלם עם ההכרח לסיים את „ליקוטי תפלות“ במקום אחר. באותו זמן המשיך גם ביצירה ו„ייסד“ כמה תפילות חדשות. במסרו לידידו ר' נפתלי על פעולותיו לסיום ההדפסה, הוא כותב במכתב מיום ב' וישב תקפ"ו: „כי ת"ל ה' הש"י בעורינו וסיבב בנפלאותיו וחיזק אותנו לחזור להתחיל לעסוק לגמור הדפסת התפלות. וכבר הביא בני ר' שכנא ש' נייר תשעה ריו מברדיטשוב בדרך המקולקל הזה — — — כי עדיין אנו צריכין ישועה ורחמים רבים לגומרם. כי אין לי על הוצאות הגמר וגם על הנייר לוייתי על עסקא“⁴³. וגם איני יודע היכן להדפיסם. כי לנסוע למינקאוויץ גדלה ההוצאה, ופה איני יודע הדרך איך להשתדל בזה — — — גם תדעו שגם בעתים הללו נגמרו ת"ל כמה תפלות נפלאות ונוראות המחיינן נפשות מאד, וכל המסתכלים בהם באמת נכספה גם כלתה נפשם שיצאו לאור במהרה“⁴⁴. משמע, שבאותו זמן לא נואש עדיין מחידוש העבודה בדפוס שלו.

היכן, בסופו של דבר, נסתיימה הדפסת ה' „ליקוטי תפלות“ — לא נודע. אין ר' נתן אומר על כך דבר ולא חצי דבר, אף לא ברמז קל. הוא מסתפק בציון מועד ההדפסה. ועל כך שתי ידיעות נפרדות המשלימות זו את זו. ב„ימי מהרנ"ת“⁴⁵: „ות"ל גמרתי [הדפסת] התפלות בשנה הזאת היא שנת תקפ"ו. ובקולופון בסוף הספר: „ותשלם המלאכה בחודש האביב, אשר בו הוקם המשכן החביב, ביום ארבעה עשר לחדישנו, זמן הקרבת קרבן פסחינר“. צירוף שתי הידיעות מצביע על ערב פסח תקפ"ו.

הנה כי כן נמשך „עסק ההדפסה“ של ה' „ליקוטי תפלות“ לר' נתן שטערנהארץ כחמש שנים. תחילתו בברסלב בתקפ"ב וסופו בשנת תקפ"ו, בדפוס שזיהותו לא נודעה. שמה במינקאוויץ, אותה הזכיר במכתב לר' נפתלי⁴⁶, למרות ההוצאה הכספית הגדולה שזיתה כרוכה בדבר? יש גם לזכור, שאחד מן הסדרים, כנראה היוצא והמביא בדפוס, ר' מענדיל, היה ממינקאוויץ.

אך אין לשלול את האפשרות, כי גמר ההדפסה נעשה בכל-זאת בברסלב. בדפוס הפרטי של ר' נתן. העובדא, שקנה נייר, אפשר והיא מצביעה על ההכנה להדפיס בבית. מאידך, הבחינה הטיפוגראפית אינה מלמדת אותנו ולא כלום. אמנם, אין כל הפרש בין צורת האותיות וההדפסה שלפני ההפסקה וסגירת הדפוס ובין צורת

42. מכתבי מורנ"ת, ירושלים תר"ע, דף מז סי' לו.

43. ר"ל על היתר עיסקא, היינו שלוה כסף ברבית.

44. שם, סי' רט.

45. ח"א דף נו.

46. עיין הערה 44.

האותיות בגליונות האחרונים לאחר חידוש הדפוס. לכאורה, מצביעה עובדה זו על ההמשך בדפוס הביתי. אך כנגד זאת יש לזכור, כי האותיות נקנו במינקאוויץ (עייין לעיל). ואם כן הדבר, יכול היה הספר להסתיים במינקאוויץ, מבלי ששינוי המקום ישנה את צורתו החיצונית. ואין להכריע בדבר, וצ"ע⁴⁶.

(6) גם לאחר שהס' „ליקוטי תפילות” ראה אור המשיך ר' נתן ל„ייסד” תפילות. כבר בשלהי תקפ"ז, היא שנת גמר ההדפסה, כנ"ל, רושם ר' נתן שחיבר תפילות, וככל הנראה בכמות ניכרת, שכן הוא חושב מחשבות על הבאתן לדפוס. „בסוף שנת תקפ"ז סמוך לראש השנה יצאה הגזירה הרעה במדינתנו ליקח בני ישראל לחיל, והי' לנו פחדים גדולים אז ואז חיברתי עוד כמה תפילות על הגזירות ושאר תפלות משארי המאמרים⁴⁷ שעדיין לא נכתב מהם תפלות, הש"י יעורני להוציאם מהרה”⁴⁸.

ברשימתו זו רומז ר' נתן לצו, שיצא באוגוסט 1827 בחתימת הצאר הרוסי, בדבר הטלת חובת השירות הצבאי על צעירי ישראל, שפתח אחד הדפים העכורים ביותר בתולדות הקיבוץ היהודי ברוסיה, היא גזירת החטופים⁴⁹. ר' נתן עצמו חשש, שמא בנייתו יפגעו בגזירה, ועל-כך הוא רומז בידיעה המובאת לעיל וכן במכתבים לבנו⁵⁰. התפילות שחיבר אז, מוטבעות בחותם המאורעות האקטואליים והן צמודות, כרגיל, אל התורות שבס' „ליקוטי מהר"ן”.

אך לא תמיד היה כח היצירה עמו. יש ועבר זמן רב ולא חיבר תפילה כלשהי, וכשעלה בידו לחדש כשרו זה, נמלא לבו שמחה. ביום ב' ר"ח חשוון תקצ"ה כותב לבנו: „אשר היום עשה ה' נפלאות עמנו שזכיתי מחדש להעתיק תפלה חדשה כאשר תראה בעיניך, כי אני שולחה אליך ע"י מוכ"ז — — כי הלא זה כמה ימים

⁴⁶. אגב דיון זה, בדין לציין, כי האפשרות שהועלתה ע"י ר' נתן בדבר סיום ההדפסה של „ליקוטי תפילות” במינקאוויץ, בין אם יצאה לפועל ובין אם לא יצאה לפועל, מצביעה ברורות על קיומו הפעיל של בית-דפוס במקום זה ובזמן ההוא. והרי לפנינו הבהרה חשובה על דפוס מינקאוויץ, שידועותנו עליו דלות וקלושות למדי. רשימת דפוס מינקאוויץ המונה 26 פריטים, פורסמה ע"י א. יצרי בקריית ספר ש' יט (תש"ב—תשג), ומכילה, בין היתר, ספרים החסרים מקום הדפוס ושייכותם למינקאוויץ נקבעה במשוער ע"י סימנים טיפוגראפיים בלבד, וכן ספרים בלי שם המדפיס או שנת ההדפסה. התאריך הוודאי האחרון, שבו נדפס ספר כלשהו במינקאוויץ, הוא שנת תק"פ. עתה נוכל לקבוע בביטחה, כי בחורף תקפ"ז פעל בית דפוס במקום זה. זאת ועוד. לעיל הזכרנו את ר' מענדיל ממינקאוויץ, שעסק במלאכת ההדפסה בברסלב ושמילא תפקיד נכבד בדפוס זה. קרוב לוודאי, שאיש זה וזהה עם המדפיס ממינקאוויץ מנחם מענדיל בן אברהם, שהדפיס שם שני ספרים בשנת תקס"ג. כאמור, עובדי הדפוס בברסלב עשו את מלאכתם שלא על מנת לקבל פרס, הם היו מאנ"ש. אפשר אפוא, ששהייתו של ר' מענדיל בברסלב היתה ארעית וכי הוא המשיך לגור במינקאוויץ ואף לעסוק לפעמים במלאכת ההדפסה שם. ר' נתן מוכיר אותו בחורף שנת תקפ"ד, אלא שכאימת השלטנות העלים את שמו, ולעתים גם את שם עירו ואת שנת הוצאה משערי הספרים שהדפיס (פרט לאלה של שנת תקס"ג). גם אין זה מן הנמנע, כי ההצעה לסיים את הדפסת „ליקוטי תפילות” במינקאוויץ (ואפשר שזו בוצעה) קשורה בפעילותו של ר' מענדיל כמדפיס במקום זה.

⁴⁷. הכוונה למאמרים ב„ליקוטי מהר"ן” וב„ליקוטי מהר"ן תנינא”.

⁴⁸. ימי מהר"ת ח"א, דף נז.

⁴⁹. עיין ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט', ע' 97—100.

⁵⁰. עלים לתרופה סי' קצ ועוד.

ושנים אשר לא זכינו לתפלה חדשה — — — הש"י יעזרנו להוסיף עוד תפלות חדשות בכלילות⁵¹. ועוד לפני כן התעניין באפשרות להדפיס „הספרים שלנו“ בלעמבערג⁵², אך הדבר לא עלה בידו. וילקוט שני של תפילות ר' נתן הופיע רק לאחר מותו.

עם זאת, בדין לציין, כי לא כל התפילות שייסד ר' נתן הגיעו לידנו. מסתבר כי שני ילקוטי התפילות אינם מכילים את כל יצירתו הספרותית בתחום זה. וכך מעיר המסדר את קובץ מכתביו „עלים לתרופה“, בהקדמה: „שנשרפו הרבה הרבה חבורים מסדר ליקוטי תפלות שלו מה שלא זכו העולם לראותם וליהנות מהם כלל כידוע ומפורסם בין אנ"ש“.

ב. על שלש מהדורות

אתאר כאן את שלש המהדורות הראשונות של הס' „ליקוטי תפילות“, השונות זו מזו במספר התפילות ובטיבן, בסדר ההדפסה ועוד. וכן ארשום את שתי המהדורות שלאחריהן, הראויות אף הן לתשומת לב מיוחדת.

1. זהו דפוס יקר-המציאות עד מאד ומחמת נדירותו, אתאר בפרוטרוט את העותק אשר לפני, מאוספו הפרטי של מר ישראל תא-שמע⁵³.

ראשית הדפסתו של ספר זה בשנת תקפ"ב, בברסלב, בדפוס שר' נתן שטערנהארץ הקים במיוחד לצורך הדפסת ספרי ר' נחמן: וסיימה — בשנת תקפ"ז, במקום לא נודע. במתכונתו של דפוס זה לא נדפס עוד הספר. כל המהדורות האחרות שונות ממנו תכלית שינוי.

שני חלקים לספר. בחלק א — קט תפילות, בחלק ב — מט תפילות. אך קיימת חלוקה נוספת, לקונטרסים. בח"א — שלשה קונטרסים, בח"ב — קונטרס אחד בלבד. החלוקה לקונטרסים אינה תואמת את ההפסקות שחלו במהלך ההדפסה⁵⁴. אפשר, שצורה זו של הספר מקורה ברצונו של ר' נתן להפיץ את התפילות בין אנ"ש פרקים, פרקים, מבלי להמתין לגמר ההדפסה. כידוע, החל ר' נתן בהפצת התפילות בעודן בכתובים ותוך כדי הכתיבה. ודאי המשיך בדרך של הפצה חלקית גם בתפילות הנדפסות. ולכן חילקן לקונטרסים. מגילות מגילות ניתנו לאנ"ש וכך גם נדפסו.

קונטרס ראשון: דפים [א—ד]: שער, הקדמה; דפים א—סד: כב תפילות. השער: „ספר ליקוטי תפילות, לנורא תהילות, כלולים מכל טוב לבית ישראל, תפילות תחינות ובקשות, וריצוים ופיוסים“⁵⁵ וודוים, והתעוררות גדול לנפשו, שיעורר האדם את עצמו לזכור את אחריתו, וכיסופין וגיעגועים גדולים ועצומים להשי"ת, השתוקקות נמרץ לעבודתו ולתורתו ית', כל תפילה כל תחינה כל בקשה המוכרח לכל איש ואיש אשר יודע את נגעי לבבו ומכאוביו, הכל באשר לכל ימצא בתוך תפילות ובקשות הללו, אשרי שיאחו בהם, לא ימושו מפיק, קשרם על לוח לבך, למען תחכם באחריתך“.

51. מכתבי מורג'ת, דף יט—כ, ס"ה ה.

52. שם דף יב, ס"ו כד.

53. ותודתי נתונה לו בזה על שהעמיד לרשותי את הספר.

54. עיין בפרק הקודם.

55. כתוב בטעות: ופיוסים.

שער "ליקוטי תפילות", [ברסלב], חקפ"ב

[חמ"ד]. בשנת תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה לפ"ק [—תקפ"ב].
עיטור.

דף [א, ע' ב — ד, ע' ב]: הקדמה. בגמר ההקדמה — שתי שורות בסוגריים: „בכדי שלא להוציא הנייר חלק הצגנו פה תפילה שמצאנו באמתחת הכתבים והיא מעט הכמות ורב האיכות“. ולאחר־מכן באה תפילה קצרה, שאינה במנין התפילות, ד"ה: „רבש"ע עילת העילת [!]⁵⁷ וסיבת כל הסיבות“.

שאלה, שלא נוכל להשיב עליה היא: של מי הכתבים בהם נמצאה תפילה זו? לשון אחר, מי המחבר: ר' נחמן, ר' נתן, ושמא איש שלישי?

דף סד, ע"ב: שמונה השורות האחרונות מצטמצמות והולכות משני עברי העמוד ובסופן קו מאוזן. כל זה, כסימן לסיום הקונטרס.

קונטרס שני: דפים סה—ר, תפילות כג—צג; קולופון.

דף ר, ע"א, לאחר סימן צא ובאותיות קטנות: „תפילה לאומרה אחר הזכרת שמות הצדיקים“, ולאחריה תפילה, שסימנה צב, ד"ה: „יהי רצון מלפניך — — שבזכות כל הצדיקים האלו שהזכרתי לפניך“.

דף ר, ע"ב, שתי שורות בסוגריים: „ראה זה מצאנו בכ"י רבינו ז"ל. והוא ר"פ מענין פדיון (ע' בליקוטי מוהר"ן סי' ק"פ) עם תפלה קצרה בסופו וראוי להציגה כאן“. לאחריהן תפילה שסימנה צג, ד"ה: „מעות“, אין ספק, כי תפילה זו היא פרי עטו של ר' נחמן.

דף ר, ע"ב, בסוף העמוד — קולופון:

„ותהי התחלתו בשנת תחת אהבתי ישטנוני ואני תפלה, ונשלם ביום

ר' עש"ק אך טוב לישראל, בחודש אדר אשר בו הצליחה זעקתינו

ותפילותינו, וצמחה ישועתינו, בשנת ורב שלום לפ"ק, חזק [—תקפ"ד].

קונטרס שלישי: דפים רא—רכג, תפילות צד—קט; כחובת סדרים, הודעה על טעות דפוס, עיטור.

דף רא בראש העמוד ובסוגריים: „זה שייך לחלק ראשון“.

דף רכג: כבר העיר ג. שלום⁵⁸, כי הסדרים רשמו את שמותיהם בסוף התפילות⁵⁹ בראשי תיבות. נביא את הקטע, המדבר בשבח הסדרים:

„מה לאוד געים גפילת חבל חלקינו לסדרים

לדפיסים גלילים לועילים ערבים עלינו געימת

גפלאות דברי דודים להיבו בעירו להבת לבבות.

חידושים חדשים שיבו יחיו דריכו ישירו מעגלי

מצעדי גפשות גאנחות חשוקים חמודים ויקרים

חשובים לוסר מלאים“.

כפולי האותיות הגדולות בראשי התיבות מצטרפים לשמות הסדרים והם: מנחם מענדיל, חיים נחום, שניהם הוזכרו לעיל.

העיטור, הבא בסוף העמוד, שונה מזה שבראש הספר.

קונטרס רביעי הוא ח"ב של הספר, ללא שער מיוחד; דפים א—קז, תפילות א—מט, פסקת סיום והודאה, קולופון.

56. ג. שלום, אלה שמות, סי' 59.

57. למעשה, בסוף ח"א של התפילות.

דף קז, בגמר התפילות: „חזק חזק ונתחזק“ (באותיות גדולות); פסקת ההודאה כדלהלן:

„ברוך נתן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה.

עד הנה עזרונו רחמיו וחסדיו הרבה הרבה.

כה יוסיף ה' ידו הגדולה ושלומו עלינו ירבה.

עד כי יבא שילה והמשרה על שכמו ירבה“.

קולופון: „ותשלם המלאכה בחדש האביב, אשר בו הוקם המשכן החביב.

ביום ארבעה עשר לחדשינו, זמן הקרבת קרבן פסחינו.

בזכות זה יבוא משיח צדקינו, ומארבע כנפות יקבצינו.

ויבנה לנו בית מקדשינו, ושם נהללנו בכל לבבינו.

כאמור והביאותים אל הר קדשי ושמתים בבית תפילתי, אמן“.

התאריך מתייחס רק ליום ולחודש — יד ניסן — אך לא לשנת ההדפסה. ודאי, כדי למנוע מהשלטונות את האפשרות לעלות על עקבות הדפוס, שפעל ללא רשות. ברם, כאמור לעיל, ידוע, כי הס' „ליקוטי תפילות“ נסתיימה הדפסתו בשנת תקפ"ז.

— כרוך עם הספר, בין ח"א וח"ב, הקונטרס „תיקון הכללי“, שהובא לראשונה לבית הדפוס בשנת תקפ"א ע"י שכנא בן ר' נתן בדפוסו הפרטי של ר' נתן בברסלב, אך שלא בידיעתו. והרי תיאורו. ששה דפים, הראשון אינו ממוספר. חסר שער. מחציתו הראשונה של דף א — במקום שער, כדלהלן:

„זה שמו נאה לו, תיקון הכללי, כי הוא תיקון הברית, הנקרא תיקון

הכללי, כמבואר בליקוטי מוהר"ן א' (סי' כ"ט אות ד'), ע"ש.

והוא תיקון למקרה לילה ח"ו, לומר אלו העשרה קפיטיל תהלים באותו היום שקרה לו, כמבואר להלן בהקדמה, לך נא ראה שמה.

הוציאו מהעולם אל הגילוי, ה"ה אדמו"ר וכו' וכו' מוהר"ר נחמן זצוק"ל, בעהמ"ח ספרי ליקוטי מוהר"ן א' וב', וספר סיפורי מעשיות, וספר המדות ע"פ א"ב, ועוד כמה חיבורים, והמה בכתובים“.

קו לרחוב העמוד ומתחתיו הקדמה ד"ה „כי איתא בליקוטי מוהר"ן א' סי' ר"ה“ עד „עכ"ל בקיצור“. לאחר סיום דברי ההקדמה (דף א ע' ב) קטע קטן, כדלהלן:

„אחר כך קודם הסתלקותו הקדוש, אמר, כי מי שיבא על קברי ויתן פרוטה לצדקה, ויאמר אלו העשרה קפיטיל תהלים, יאמרם איך שיאמרם, אשתדל בכל כחי לעשות לו טובה, ואמר בזה"ל, (איך וועל מיך לייגין אין דער ליינג און אין דער ברייט איך זאהל אים אה טובה טאהן, ביא די פאות וועל איך אים ארויש ציהען פון דייעם שאל תחתית), אמן“.

דפים ב—ג: עשרה פרקי התהלים.

דפים ד—ו: בראש העמוד: „ואחר העשרה קפיטיל תהלים טוב לומר תפילה זו“. ונדפסה לראשונה תפילת ר' נתן „אשירה לד' בחיי“, שחזרה במיוחד כדי לאומרה אחר עשרת פרקי התהלים, והיא הראשונה לתפילות ר' נתן שהובאו לבית-הדפוס.

2. „ספר ליקוטי תפילות לנורא תהלות“⁵⁸ מיוסדים על אדני המאמרים של הספר הקדוש ליקוטי מוהר"ן. יסדם אחד המיוחד שבתלמידיו הרב החסיד

58. ההמשך — לפי השער של דפוס ברסלב.

המפורסם אשר יצק מים על ידיו מורינו ורבינו מאור עינינו אשר נשא אותנו כאשר ישא אומן את היונק מוהר"ר ר' נתן זצוק"ל ע"פ פקודתו ז"ל.
 חמוש"ד, לו ד', ח"א—ח"ב. לדעת ג. שלום⁵⁹ נדפס בזאלקווי או בלעמבערג בין תר"י—תר"כ.

חלק א כולל מה תפילות, חלק ב — ט תפילות, כולן תפילות חדשות, שלא הובאו בדפוס ראשון שנדפס בחיי המחבר, וזהו איפוא, ילקוט חדש לגמרי. ויש בו הידוש נוסף. היות שהתפילות "בתיסוד" על התורות מס', "ליקוטי מוהר"ן", ביקש המהדיר לקבוע זיקתה של כל תפילה ורשם "מפתחות וציונים מספר תפלות הללו מאיזה מאמרים של הליקוטי מוהר"ן נובעים כל אחד ואחד". המהדיר של הדפוס הבא לא זו בלבד, שהעתיק את רשימת ההצמדה מדפוס זה, המתייחסת לתפילות שנכללו בחוכו, אלא קבע גם שייכות התפילות שנדפסו בדפוס ברסלב (מס' 1). ומשם בא הדבר בכל הדפוסים שלאחר-מכן.

המהדיר, מזהה את עצמו כתלמיד קרוב לר' נתן. בשער הספר נאמר: "אשר נשא אותנו כאשר ישא אומן את היונק". ובכך הוא קובע את עמדתו הבכירה של ר' נתן בחסידות ברסלב והן את זיקתו האינטימית אליו⁶⁰.

ילקוט זה הופיע רק עוד פעם אחת בפאדגורזע, שנת תרס"ה. עיין להלן, סי' 4.

3. "ספר לקוטי תפלות לנורא תהלות"⁶¹ מיוסדים על אדני פז המאמרים הקדושים של הספר הק' ליקוטי מוהר"ן, יסדם אחד המיוחד שבתלמידי הרב הגאון החסיד המפורסם (1) מורנו ורבינו מוהר"ן זצוק"ל ע"פ פקודתו⁶² של רבינו הגדול בעהמ"ח הלקוטי מוהר"ן זצוק"ל כמבואר בהקדמה שמעל"ד לך נא ראה שמה. יצאו בראשונה לאור ע"י מו"ר נתן זצוק"ל בעצמו בשנת תקפ"ב לפ"ק וכתב בעצמו לפרט תחת אהבתי ישטנני ואני תפלה. ועתה איידי דאזלי וכלו להו הוציאנו (1) אותם לאור עוד הפעם.

ח"ב ללא שער מיוחד: [ח], רטז, צט, [ט] ד'.

חמוש"ד, אך אין ספק, כי נדפס בזאלקווי קודם לשנת תרל"ו (עיין להלן). מהדורה זו נזכרה כמעט במפורש בקונטרס "לקוטי תפלות ותחנונים" לר' נחמן מטשעהרין (לעמבערג, תרל"ו), שבא למלא אחר ר' נתן ולהוסיף תפילות על תפילותיו וכמתו בצמידות ל"לקוטי מוהר"ן". כותב ר' נחמן בהקדמה: "והנה בזמנינו אלה נתגלה ספרי לקוטי תפלות חלק ראשון וחלק שני שנתייסדו על — — — סדר המאמרים הקדושים שבספרי לקוטי מוהר"ן הקדוש חלק ראשון וחלק שני — — — והנה הספרי לקוטי תפלות הנ"ל נדפסו פעם ראשונה במדינותינו ונתפשטו בכל גבולי ישראל בחשיבות גדולת"ל וזה ימים לא כביר שנדפסו פעם שנייה בעיר זאלקווע על תכלית היופי". נדמה, שבנקטו לשון רבים לגבי

59. אלה שמות, סי' 60.

60. לדעת ג"נ קעניג יצא הספר לאור בערך בשנת תר"ח בדפוס זאלקווי "בנראה" ע"י ר' נחמן מטולטשין, שטרח או בהדפסת "ליקוטי הלכות". ראה "גוה צדיקים", עמ' קכג.

אין קעניג מביא סימוכין לדבריו.

61. כנ"ל בהערה 58.

62. לפי השער של סי' 2, בשינויים.

התגלות "ספרי הלקוטי תפלות", ש"נדפסו" ו"נתפסו" וכו', רומז ר' נחמן מטשעהרין על שני הדפוסים הראשונים הרשומים לעיל בסי' 1, 2. מכאן גם השימוש בביטוי "ונדפסו פעם ראשונה". שהרי, הכתוב מדבר בשני ילקוטי תפילה שונים, שלגבי כל אחד מהם זאת הדפסה ראשונה. ורק בזאלקווי — כך מסתבר מדברי ר' נחמן — חוברו שניהם יחדיו ונדפסו פעם שניה.

נמצא, שמהדורת זאלקווי, שאותה מזכיר ר' נחמן מטשעהרין, זהה עם זו שנרשמה בסי' 3 שבמאמרנו. ומתחייבת מכאן המסקנא, שהועלתה על מכבש הדפוס קודם לשנת תרל"ו. וכדברי ר' נחמן: "זמן לא כביר" — אולי רק שנים אחדות לפני הופעת הקונטרס "לקוטי תפלות ותחנונים".

ברם, שאלה שאין לנו עליה תשובה, מתייחסת לזיהות המהדיר. לכאורה, יש להניח, שלא היה זה המביא לבית הדפוס של ההוצאה השניה של "לקוטי תפלות" (סי' 2). למסקנא זאת ניתן להגיע ע"י השוואת השערים שבהוצאה השניה והשלישית (סי' 2, 3).

נאמר לעיל, כי השער בדפוס זאלקווי נדפס בעקבות השער בדפוס לעמבערג — זאלקווי (וממילא בעקבות השער של דפוס ברסלב). אך ניתן להבחין בשינוי שחל בפסקא הנוגעת ל"מייסד" התפילות. נעלם המשפט "אשר נשא אותנו כאשר ישא האומן את היונק" ובכך טושטש היחס המיוחד שבין המהדיר ובין ר' נתן, אף לא הדגשה עמדת הבכורה של ר' נתן בחסידות ברסלב. קשה איפא להניח, שאיש אחד ניסח את שני השערים. אמנם, אין להתעלם מן האפשרות שעבר זמן רב — אולי כחצי יובל שנים — בין כתיבת שני השערים, ובפרק זמן זה אפשר, שחל כירסום בטיב ההערכה שהעריך המהדיר את ר' נתן.

ואם כן הדבר, אין לשלול מראש את האפשרות שאיש אחד סידר והביא לבית הדפוס את שתי ההוצאות של "ליקוטי תפילות", חרף השוני בשערים. ואין להכריע בדבר וצריך עיון.

וזה מבנה הספר:

המהדיר צירף את שתי המהדורות הראשונות ושם את "תיקון הכללי" בסוף הילקוט.

שער (עיין לעיל), הקדמה, וכדי להוציא מכלל טעות אפשרית בדבר זיהותו של בעל ההקדמה, מוסיף בסוגריים ובאותיות קטנות אחר תיבת הפתיחה "רבינו ז"ל": "הוא אדמו"ר הגאון הקדוש אור הגנוז והצפון מה' נחמן בעהמ"ח לקוטי מוהר"ן זצ"ל" (ומכאן בא למהדורות הבאות).

בסיום ההקדמה במקום התפילה הקצרה שבדפוס ברסלב "רבש"ע עילת העילת" וגר' באות התפילות צב—צג, בלי סימון המספרים.

דף [ה—ח] "מפתחות וצינונים" וכו' לקביעת שייכותן של התפילות אל התורות שבליקוטי מוהר"ן (עיין לעיל).

ח"א: דפים א—טז, תפילות א—קנב, שהן צירוף התפילות משני הדפוסים הראשונים, להוציא תפילות צב—צג, שנדפסו בסוף ההקדמה.

ח"ב: דפים א—צט, תפילות א—נב, שוב: צירוף התפילות מחלק השני בשני הדפוסים הקודמים.

בסוף הספר, דפים א—ט: תיקון הכללי עם שער מיוחד. בסיום: התפילה "רבש"ע עילת העילת", שבדפוס ברסלב הופיעה בסיום ההקדמה.

מהדורה זו היתה למהדורה סטאנדארטית. על-פיה נדפסו כל המהדורות שבאו אחריה⁶², פרט לזו שבפאדגורזע (סי' 4).

והרי סדר התפילות בשלשה הדפוסים הראשונים הנ"ל :

1. ברסלב, תקפ"ב—תקפ"ז	2. זאלקווי—לעמבערג, תר"י—תר"ך	3. זאלקווי, לפני תרל"ז
הקדמה	הקדמה	הקדמה
רבש"ע עילת העילות	רבש"ע עילת העילות	רבש"ע עילת העילות
ח"א א—צא	ח"א א—צא	ח"א א—צא
ח"א צב—צג	ח"א צב—צג	ח"א צב—צג
ח"א צד—קט	ח"א א—מה	ח"א צב—קו
תיקון הכללי ⁶³		ח"א קח—קנב
ח"ב א—מט		בסוף הספר
	ח"ב א—ט	ח"ב א—מט
		ח"ב ג—נח

4. "ס' ליקוטי תפילות, לנורא תהלות, ——— הובא שנית לבה"ד ע"י הרבני ——— מו"ה ישע'י בהמנוח מו"ה שלום יוסף ארי' זצ"ל ושותפו הרבני המופלג מו"ה יהודא ליבש מעיר טארנא. פאדגורזע בדפוס של מו"ה שאול חנני' דייטשער, שנת חדש שונוי אל גא והביא את אליהו הנביא [תרס"ו], 1905".

[2] דף, 84 ע'. ח"א—ח"ב.

הסכמות, מפתחות וציונים (לפי סי' 2).

ח"א — מה תפילות "כמנין אדם". ח"ב — י תפילות "כמנין עשר ספירות ועשרת הדברות ועשרה מאמרות". למעשה, בח"ב רק ט תפילות. התפילה העשירית: "רבש"ע עילת העילות" וגר.

כל הקונטרס כולו, כולל השער (עד ל"הובא שנית"), המפתחות וכן הלקט (פרט לתפילה העשירית) הועתק מדפוס סי' 2.

5. "ספר לקוטי תפילות לנורא תהלות"⁶⁴ ——— הוצאנו אותם לאור עוד הפעם ——— פעה"ק ירושלים תובב"א, לפרט כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים, [תרס"ה]. ע"י הר"ר ישראל ב"ר יהודא הלוי ז"ל היילפערן, בדפוס הרי"ד פרומקין הי"ו.

ח"א—ח"ב, ללא שער מיוחד. [ח], רג, צ; י, דף.

כרוך עמו: תיקון הכללי, ירושלים תרס"ד.

במתכונת סי' 3, בשינויים קלים. בסוף חלק ב' תפילות צב—צג מדפוס ראשון, ללא מיספור. בסיום "תיקון הכללי" — התפילה "רבש"ע עילת העילות" שבסיום ההקדמה באותו דפוס.

62. ג. שלום מעיר לדפוס זה: "והוא דפוס יפה ונחשב הרבה בעיני חסידי ברסלב". עיין אלה שמות, סי' 61b.

63. בעותק שבספריית שוקן בא "תיקון הכללי" בסוף הספר, אחר ח"ב.

64. לפי סי' צ.